

رابطه‌ی برنامه‌ی درسی پنهان با افت تحصیلی در دانش‌آموزان دختر پایه‌ی پنجم ابتدایی

عاطفه امرایی^۱، اسماعیل سعدی پور^۲، حسن اسدزاده^۳

تاریخ وصول: ۹۴/۱۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۹۵/۴/۱۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تعیین رابطه‌ی بین برنامه‌ی درسی پنهان و افت تحصیلی در دانش‌آموزان انجام شد. روش پژوهش توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه‌ی آماری پژوهش شامل کلیه‌ی دانش‌آموزان دختر پایه‌ی پنجم ابتدایی شهرستان کوه‌دشت در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ بود. تعداد نمونه با توجه به میانگین پژوهش‌های پیشین، ۳۲۸ نفر بود که از طریق روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای انتخاب شدند. برای سنجش برنامه‌ی درسی پنهان از پرسشنامه‌ی محقق‌ساخته و برای سنجش میزان افت تحصیلی از سنجش کلاسی معلم استفاده شد. برای تحلیل داده‌ها از آزمون کلموگروف-اسمیرونف برای نرمال بودن متغیرهای پژوهش، ضریب همبستگی پیرسون و رگرسیون گام‌به‌گام استفاده شد. یافته‌ها نشان داد، برنامه‌ی درسی پنهان و مؤلفه‌های آن شامل رابطه‌ی معلم و دانش‌آموزان، رابطه‌ی مدیر با دانش‌آموزان، رابطه‌ی دانش‌آموزان با یکدیگر، قوانین و مقررات مدرسه در سطح معناداری، افت تحصیلی را پیش‌بینی می‌کنند ($P > 0/05$). نتیجه‌گیری آن که این یافته‌ها می‌توانند کاربردهایی برای برنامه‌ریزی درسی و آموزش و یادگیری دانش‌آموزان داشته باشد که به تفصیل به آنها پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی: برنامه‌ی درسی پنهان، افت تحصیلی، تعامل معلم و دانش‌آموز.

۱. دانشجوی دکترای روان‌شناسی تربیتی دانشگاه تبریز arezu.amraie@gmail.com

۲. دانشیار روان‌شناسی تربیتی دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران

۳. دانشیار روان‌شناسی تربیتی دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران (نویسنده‌ی مسؤل)

asadzadehd@yahoo.com

مقدمه

پیشرفت تحصیلی دانش آموزان اولویت نخست آموزش و پرورش است. دانش آموزان، مدیران، معلمان و کارکنان یک آموزشگاه، همه یک هدف مشترک دارند که همان یادگیری دانش آموزان است. دانش آموزان تلاش می کنند تا با استفاده از راهبردهای بهتر، یادگیری خود را افزایش دهند. معلم سعی می کند روش تدریس خود را بهبود بخشد تا یادگیری بهتر صورت گیرد. مدیر، معاونین، کارکنان امور دفتری و حتی نیروی خدماتی تلاش می کنند محیط را به صورت یک فضای آموزشی مساعد در آورند تا مانعی بر سر راه یادگیری دانش آموزان وجود نداشته باشد. با تخصصی تر شدن مسائل نظام آموزشی، در مورد افت تحصیلی^۱ و علل آن نیز تحقیقات گسترده ای انجام شده است (هانی طبایی زواره، ۱۳۹۰؛ دارابی، ۱۳۹۱).

در دنیای امروز، با توجه به گسترش و توسعه اهداف، نظام های آموزشی در دست یابی به اهداف مطلوب و تعیین شده خود، موفق نبوده و با مشکلاتی مواجه شده اند. یکی از این مشکلات، مسأله ای افت تحصیلی و پیامدهای ناشی از آن است که اندیشمندان و صاحب نظران امر را به تأمل، تدبیر و ارائه راه حل وادار نموده است. این مسئله که هر ساله هزینه های بسیار زیادی را در پی دارد، دورنمای پیشرفت و توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشورها را مبهم می کند، زیرا افزایش میزان تکرار پایه و ترک تحصیل، علاوه بر خسارات غیرقابل جبران اقتصادی، کاهش کارایی درونی نظام آموزشی را نیز به همراه دارد. این مورد نشان دهنده ضرورت چاره اندیشی برای افت تحصیلی است.

در بروز افت تحصیلی، عوامل مختلفی دخیل اند که هر یک نقشی اساسی در وقوع آن دارند؛ عواملی از قبیل سواد والدین، عدم توجه معلمان به تفاوت های فردی دانش آموزان در امر آموزش، دشواری امتحانات، کمبود تجهیزات، ترس و اضطراب از امتحان، نامناسب بودن روش ارزشیابی از یادگیری دانش آموزان، عدم برنامه ریزی دقیق از لحاظ زمان و میزان مطالعه روزانه، نداشتن اعتماد به نفس کافی، تأخیر یا غیبت طولانی، وضعیت فرهنگی محل زندگی و تحصیل دانش آموز، رفتارهای تحقیرآمیز دانش آموزان توسط همکلاسی ها، همسالان، استفاده معلمان از روش های سنتی و مبتنی بر معلم محوری در تدریس خود، عدم نظارت بر

1. academic drop down

انجام تکالیف درسی، عدم برگزاری کلاس‌ها و آموزش‌های تقویتی، ارائه تکالیف زیاد به دانش آموزان و غیره که همگی به نحوی در این امور دخیل هستند (دارابی، ۱۳۹۲).
 افت تحصیلی شامل جنبه‌های مختلف شکست همانند غیبت مطلق در مدرسه، ترک تحصیل قبل از موعد مقرر، تکرار پایه تحصیلی، نسبت بین سنوات تحصیل دانش آموزان و سال‌های مقرر آموزش، کیفیت پایین تحصیلات دانش آموز در مقایسه با آنچه که باید باشد و کسب محفوظات به جای معلومات است. افت تحصیلی به طور کلی عبارت است از جنبه‌های مختلف شکست تحصیلی که شامل غیبت مطلق از مدرسه، ترک تحصیل قبل از موعد مقرر و تکرار پایه است (پولادی، ۱۳۷۵). منظور از افت تحصیلی، کاهش عملکرد تحصیلی و درسی دانش آموز از سطحی رضایت‌بخش به سطحی نامطلوب است (بیابانگرد، ۱۳۷۸). با توجه به این که در آموزش دوره ابتدایی، ارزشیابی به صورت توصیفی انجام می‌شود، در این پژوهش منظور از افت تحصیلی، ظاهر شدن دانش آموز در سطح پایین تر از انتظار و یا پایین تر از متوسط است.

برنامه‌ی درسی پنهان یکی از مؤلفه‌هایی است که به رغم اهمیت و ضرورت آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این بُعد از برنامه درسی پنهان می‌تواند به عنوان ابزاری برای متولیان آموزش و پرورش مورد استفاده قرار گیرد تا به واسطه آن زمینه رشد و تعالی دانش آموزان مهیا شود؛ چرا که همه‌ی دانش آموزان به طور مستقیم یا غیرمستقیم تحت تاثیر برنامه‌ی درسی پنهان هستند. همه‌ی عقاید، ارزش‌ها و ادراک‌هایی که دانش آموزان نه از طریق آموزش رسمی، بلکه ناخودآگاه و ضمنی از مؤسسه آموزشی کسب می‌کنند (کونیدری و آبرنوت،^۱ ۲۰۰۸)، آنچه دانش آموز از روابطش با سایر دانش آموزان، معلمان و اولیای مدرسه می‌آموزد، برنامه درسی پنهان نامیده می‌شود. این آموخته‌ها که بر کیفیت یادگیری، زمان یادگیری و چگونگی انجام دادن تکالیف درسی اثر می‌گذارد، تحت تاثیر انتظارات و ارزش‌های جامعه و معلم قرار می‌گیرد و در هر دانش آموزی مخفی است (مایلز و آندریون،^۲ ۲۰۰۱؛ فیزروی، ۲۰۰۷، چایکینگک^۳، ۲۰۰۸؛ داگانی^۴، ۲۰۰۹). در این پژوهش

-
1. Konidari and Abernot
 2. Myles and Andreon
 3. Chikeung
 4. Doganay

رابطه این ویژگی‌های برنامه درسی پنهان با عملکرد تحصیلی و به‌طور خاص با افت تحصیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

به باور اپل^۱ (۱۹۸۳) برنامه‌ی درسی پنهان، تدریس ضمنی هنجارها، ارزش‌ها و ایجاد تمایلات خاص به یادگیرندگان است (عابدی و تاجی، ۱۳۸۶). صاحب‌نظران برنامه‌ی درسی پنهان را از چند جنبه مورد توجه قرار داده‌اند. عده‌ای محیط، فضای فیزیکی و معماری را مورد توجه قرار داده‌اند. برندا^۲ (۱۹۹۷)، مارگولیس^۳ (۲۰۰۱)، دیکسی^۴ (۲۰۰۳)، وبر^۵ (۲۰۰۹) و فریتر^۶ (۲۰۰۹) محتوای کتاب و عکس‌ها، و برخی از صاحب‌نظران از جمله بلوم (۱۳۶۳)، مایلز و آندریون (۲۰۰۱)، فیزروی، (۲۰۰۷)، چایکینگ (۲۰۰۸)، و داگانی (۲۰۰۹) به بُعد اجتماعی برنامه درسی پنهان توجه داشته‌اند. از نظر میلز و آندریون (۲۰۰۱)، در هر کلاس قواعدی وجود دارد که دانش‌آموزان موفق آنها را به خوبی یاد می‌گیرند.

آیزنر^۷ (۱۹۹۴) معتقد است، مواد درسی مانند ساختار کلاس، ارزش‌هایی را القا می‌کند که معلمان و دانش‌آموزان به آنها توجه ندارند. در انواع تصاویر و مثال‌هایی که در کتاب درسی گنجانده می‌شود، در زبانی که به کار گرفته می‌شود، در تاکیدهایی که بر شخصیت‌های داستانی می‌گردد، این ارزش‌ها بیان می‌شوند. این پیام‌ها اغلب زیاد، ظریف و موشکافانه بوده و شناسایی آنها مستلزم این است که متن مواد درسی به‌طور دقیق و انتقادی تحلیل شود تا انواع ارزش‌های اجتماعی که در درون این مواد آشکارا بیان نشده‌اند، کشف شوند. از نظر آیزنر، مدرسه به‌وسیله مجموعه‌ای از انتظارات، افراد را جامعه‌پذیر می‌کند. این انتظارات می‌توانند قدرتمندتر و ماندگارتر از انتظاراتی باشند که به‌طور عمد و با هدف قبلی تدریس شده یا برنامه درسی آشکار برای همه دانش‌آموزان ارائه می‌دهد. گیرنر^۸ (۱۹۹۱) مفهوم بازآفرینی فرهنگی^۹ را مطرح می‌سازد که مدارس از طریق برنامه‌ی درسی پنهان مفاهیم اجتماعی از قبیل: ارزش‌ها، نگرش‌های فرهنگی، اعتقادات، زیبایی‌های موجود در

-
1. Apple
 2. Brenda
 3. Margolis
 4. Dixie
 5. Weber
 6. Ferriter
 7. Eisner
 8. Giddens
 9. cultural regenerating

زندگی را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند (اولین واژه‌شناسی بین‌المللی برنامه درسی، به نقل از نوروزی، ۱۳۸۵).

والنس^۱ (۱۹۹۱) اشاره می‌کند که واژه برنامه‌ی درسی پنهان دارای سه بُعد اساسی به شرح زیر است: الف) برنامه‌ی درسی پنهان به تمام محتوای موجود در مدرسه از قبیل تعامل میان شاگرد، معلم، ساختار کلاس و تمام الگوهای سازمانی موجود در سیستم‌های اجتماعی فضای کوچک مدرسه اطلاق می‌شود. ب) برنامه‌ی درسی پنهان در فرآیندهای حصول ارزش‌ها، اجتماعی شدن و حفظ و نگهداری ساختار کلاس نقش اساسی دارد، ج) برنامه‌ی درسی پنهان دربرگیرنده‌ی درجه تفاوت‌ها در کاربردهای عمدی و عمیق پنهانی شاگردان است که به وسیله‌ی تحقیقاتی می‌تواند درک شود.

در پژوهش حاضر به جنبه‌های اجتماعی برنامه‌ی درسی پنهان توجه شده است. لذا، فرضیه‌های پژوهش به شرح زیر تدوین شدند:

۱. بین برنامه‌ی درسی پنهان و افت تحصیلی دانش آموزان دختر پایه‌ی پنجم رابطه وجود دارد.

۲. بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان (تعامل معلم با دانش آموز، تعامل مدیر، روابط دانش آموزان با همدیگر) و افت تحصیلی دانش آموزان دختر پایه‌ی پنجم رابطه وجود دارد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف توصیفی و از نظر روش تحقیق همبستگی است. جامعه‌ی آماری شامل کلیه‌ی دانش آموزان دختر پایه‌ی پنجم ابتدایی بود که در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ در شهرستان کوهدشت مشغول به تحصیل بودند. با استفاده از فرمول حجم انتخاب نمونه کوکران ۳۲۷ نفر برای حجم نمونه تعیین شد. برای نمونه‌گیری از روش تصادفی خوشه‌ای استفاده شده است. بدین ترتیب که ابتدا شهرستان به ۵ منطقه فرضی (شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز) تقسیم شد و در مرحله‌ی بعد از هر یک از مناطق به صورت تصادفی یک مدرسه و از هر مدرسه دو کلاس به عنوان نمونه انتخاب شد. بدین ترتیب، ۳۲۷ نفر انتخاب شدند.

ابزار پژوهش: به دلیل این که برای سنجش برنامه‌ی درسی پنهان ادراک شده، ابزار کمی وجود نداشت، در این قسمت از پرسشنامه‌ی محقق ساخته استفاده شد. این پرسشنامه دارای چند خرده‌مقیاس شامل؛ تعامل معلم و دانش آموز (سؤالات: ۱، ۲، ۸، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۲۶، ۲۸، ۳۰، ۳۵، ۳۷، ۴۱، ۴۳، ۴۷، ۵۰، ۵۸، ۵۹، ۶۲)، تعامل دانش آموزان با همدیگر (سؤالات: ۵، ۷، ۱۹، ۲۵، ۲۹، ۳۲، ۳۴، ۳۹، ۴۲، ۴۶، ۵۲، ۵۴)، روابط مدیر با دانش آموزان (سؤالات: ۶، ۹، ۱۲، ۱۴، ۱۷، ۲۱، ۲۴، ۳۳، ۳۸، ۴۴، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۶۰)، و قوانین و مقررات مدرسه (سؤالات: ۳، ۴، ۱۰، ۱۱، ۲۲، ۲۷، ۳۱، ۳۶، ۴۰، ۴۵، ۵۳، ۶۱) بودند.

برای سنجش روایی پرسشنامه از نظر متخصصان و استادان برنامه‌ریزی آموزشی استفاده شد. برای سنجش میزان پایایی نیز ابتدا پرسشنامه در یک گروه ۶۰ نفری از دانش آموزان پایه‌ی پنجم اجرا شد. ضریب آلفای کرونباخ ۰/۹۴ به دست آمد. اجرای پژوهش در نمونه‌ی اصلی تحقیق نیز آلفای کرونباخ ۰/۹۵ را نشان داد. روایی مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان به شرح زیر است:

جدول ۱. پایایی پرسشنامه برنامه درسی پنهان و مؤلفه‌های آن

مؤلفه‌ها	آلفای کرونباخ
برنامه درسی پنهان	۰/۹۵
رابطه معلم با دانش آموز	۰/۹۲
تعامل مدیر با دانش آموز	۰/۸۶
تعامل دانش آموزان با همدیگر	۰/۸۷
قوانین و مقررات	۰/۷۶

با توجه به توصیفی بودن نظام ارزشیابی برای دانش آموزان ابتدایی، در این پژوهش هم برای سنجش عملکرد تحصیلی از طیف ارزشیابی که بدین شرح است استفاده شد: خیلی خوب، خوب، متوسط و نیاز به تلاش بیشتر. ملاک افت تحصیلی عملکرد دانش آموز در کلاس است، بدین ترتیب که اگر ارزیابی معلم از عملکرد تحصیلی دانش آموز، دو مؤلفه دوم طیف باشد (متوسط و یا نیاز به تلاش بیشتر)، دارای افت تحصیلی قلمداد می‌شود. برای تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در جدول ۲ یافته‌های توصیفی پژوهش آمده شده است.

جدول ۲. میانگین و انحراف استاندارد متغیرهای پژوهش

متغیرها	تعداد	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار
افت تحصیلی	۳۲۷	۱	۴	۲/۸۵۰	۱/۲۰۲
برنامه درسی پنهان	۳۲۷	۱۲۱	۳۷۲	۲۳۵/۴۰۶	۱۰/۸۶۹
رابطه معلم با دانش آموز	۳۲۷	۳۰	۱۰۵	۷۹/۴۰۹	۱۷/۸۹۵
رابطه دانش آموزان با هم	۳۲۷	۱۸	۶۶	۴۳/۲۶۶	۴۶/۰۶۳
رابطه مدیر با دانش آموزان	۳۲۷	۲۴	۸۸	۶۱/۴۰۳	۱۷/۶۱۶
قوانین و مقررات	۳۲۷	۱۶	۷۸	۴۱/۶۲۶	۱۱/۴۱۵

قبل از بررسی فرضیه‌ها، مفروضه‌ی نرمال بودن در متغیر اصلی پژوهش (برنامه درسی پنهان) و مؤلفه‌هایش بررسی شد (جدول ۳).

جدول ۳. آزمون کلموگروف-اسمیرنف برای نرمال بودن متغیرهای پژوهش

متغیرها	آماره	درجه آزادی	سطح معناداری
افت تحصیلی	۰/۲۵۹	۳۲۷	۰/۰۵۲
آموزش ترغیبی	۰/۰۷۴	۳۲۷	۰/۰۵۸
تعهد	۰/۰۵۲	۳۲۷	۰/۰۶۳
ملاحظه	۰/۱۱۰	۳۲۷	۰/۱۱۵
هماهنگی	۰/۱۳۰	۳۲۷	۰/۰۹۸
مهارت	۰/۱۲۱	۳۲۷	۰/۲۰۰
انتظار	۰/۱۹۹	۳۲۷	۰/۰۸۹
برنامه درسی پنهان	۰/۱۱۰	۳۲۷	۰/۰۵۹
رابطه معلم با دانش آموز	۰/۲۰۰	۳۲۷	۰/۱۲۵
تعامل دانش آموزان با همدیگر	۰/۱۸۰	۳۲۷	۰/۰۶۹
رابطه مدیر با دانش آموزان	۰/۱۰۷	۳۲۷	۰/۰۸۹
قوانین و مقررات	۰/۱۷۵	۳۲۷	۰/۰۷۹

با توجه به داده‌های جدول ۳، مفروضه نرمال بودن برای متغیرهای اصلی پژوهش و مؤلفه‌هایش با سطح معناداری بالاتر از $0/05$ ($p > 0/05$) تایید می‌شود. فرضیه اول: بین برنامه‌ی درسی پنهان و افت تحصیلی دانش‌آموزان رابطه وجود دارد.

جدول ۴. آزمون ضریب همبستگی بین برنامه درسی پنهان و افت تحصیلی

شاخص آماری متغیر	ضریب همبستگی	r^2 سطح معناداری
برنامه درسی پنهان و افت تحصیلی	$0/492^{**}$	$0/242$

با توجه به جدول ۴، آزمون ضریب همبستگی بین برنامه درسی پنهان و افت تحصیلی با ضریب همبستگی $0/492$ و سطح معناداری $0/001$ رابطه مثبت و معنادار را نشان می‌دهد. یعنی هرچه فرد در متغیر برنامه‌ی درسی پنهان نمره بیشتری بگیرد، افت تحصیلی کمتری دارد و از وضعیت تحصیلی بهتری برخوردار است. فرضیه دوم: بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان و افت تحصیلی دانش‌آموزان رابطه وجود دارد.

جدول ۵. تحلیل واریانس برای نشان دادن معنی‌داری پیش‌بینی افت تحصیلی از روی مؤلفه‌های برنامه

درسی پنهان

مدل	مجموع مجذورات	df	مربع میانگین	F	سطح معناداری
رگرسیون	۲۸۲/۱۱۱	۱	۲۸۲/۱۱۱		
باقی مانده	۱۸۹/۵۴۶	۳۲۵	$0/583$	$483/713$	$0/001$
کل	۴۷۱/۶۵۷	۳۲۶			
رگرسیون	۳۱۹/۷۰۵	۲	۱۵۹/۸۵۲		
باقی مانده	۱۵۱/۹۵۳	۳۲۴	$0/469$	$340/843$	$0/001$
کل	۴۷۱/۶۵۷	۳۲۶			
رگرسیون	۳۳۱/۱۷۳	۳	۱۱۰/۳۹۱		
باقی مانده	۱۴۰/۴۸۵	۳۲۳	$0/435$	$253/809$	$0/001$
کل	۴۷۱/۶۵۷	۳۲۶			
رگرسیون	۳۳۵/۷۵۲	۴	۸۳/۹۳۸		
باقی مانده	۱۶۵/۹۰۶	۳۲۲	$0/422$	$198/873$	$0/001$
کل	۴۷۱/۶۵۷	۳۲۶			

با توجه به جدول ۵، تمام ۴ مؤلفه برنامه‌ی درسی پنهان با سطح معناداری $0/001$ افت تحصیلی را پیش‌بینی می‌کنند ($P < 0/001$).

جدول ۶. تحلیل رگرسیون گام به گام برای پیش‌بینی افت تحصیلی از روی مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان

آماره هم خطی بودن		سطح معناداری	T	ضرایب استاندارد	ضرایب غیر استاندارد		گام‌ها
عامل تورم واریانس	قدرت تحمل			Beta	خطای استاندارد میانگین	B	
		۰/۰۰۱	۵/۶۵۱		۰/۱۸۱	۱/۰۲۴	ثابت
۱/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۰۰۱	۲۱/۹۹۳	۰/۷۷۳	۰/۰۰۲	۰/۰۴۹	رابطه معلم با شاگرد
		۰/۰۰۱	۷/۷۴۱		۰/۱۶۵	۱/۲۷۶	ثابت
۲/۰۲۶	۰/۴۹۴	۰/۰۰۱	۱۰/۸۶۱	۰/۴۸۷	۰/۰۰۳	۰/۰۳۱	رابطه معلم و شاگرد
۲/۰۲۶	۰/۴۹۴	۰/۰۰۱	۸/۹۵۳	۰/۴۰۲	۰/۰۰۳	۰/۰۲۷	رابطه مدیر با شاگرد
		۰/۰۰۱	۹/۱۷۱		۰/۱۶۶	۱/۵۱۹	ثابت
۲/۰۷۶	۰/۴۸۲	۰/۰۰۱	۱۰/۳۴۳	۰/۴۵۳	۰/۰۰۳	۰/۰۲۹	رابطه معلم با شاگرد
۲/۷۹۰	۰/۳۵۸	۰/۰۰۱		۰/۲۵۶	۰/۰۰۳	۰/۰۱۸	رابطه مدیر با شاگرد
۲/۰۹۴	۰/۴۷۸	۰/۰۰۱	۵/۱۳۵	۰/۲۲۶	۰/۰۰۵	۰/۰۲۴	قوانین و مقررات
		۰/۰۰۱	۹/۸۰۸		۰/۱۶۷	۱/۶۴۲	ثابت
۲/۲۸۴	۰/۴۳۸	۰/۰۰۱	۹/۰۱۳	۰/۴۰۸	۰/۰۰۳	۰/۰۲۶	رابطه معلم با شاگرد
۳/۲۲۰	۰/۳۱۱	۰/۰۰۱	۳/۷۴۲	۰/۲۰۱	۰/۰۰۴	۰/۰۱۴	رابطه مدیر با شاگرد

قوانین و مقررات	۰/۰۲۰	۰/۰۰۵	۰/۱۸۶	۴/۱۵۰	۰/۰۰۱	۰/۴۴۴	۲/۲۵۳
رابطه دانش - آموزان با هم	۰/۰۱۸	۰/۰۰۶	۰/۱۶۵	۳/۲۹۴	۰/۰۰۱	۰/۳۵۶	۲/۸۱۱

با توجه به نتایج جدول ۶ از بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان مؤلفه‌ی رابطه دانش آموز با معلم با بتای ۰/۷۷۳ و سطح معناداری ۰/۰۰۱ بیشترین رابطه را با عملکرد تحصیلی دارد. بعد از این مؤلفه، مؤلفه‌ی رابطه‌ی مدیر با شاگرد با بتای ۰/۴۰۲ افت تحصیلی را با موفقیت پیش‌بینی می‌کند و مؤلفه‌ی قوانین و مقررات با بتای ۰/۲۲۶ در رتبه‌ی سوم پیش‌بینی قرار دارد و در آخر مؤلفه‌ی رابطه‌ی دانش‌آموزان با هم با میزان بتای ۰/۱۶۵ و سطح معناداری ۰/۰۰۱ کمترین رابطه را با افت تحصیلی دارد (P/۰۰۱).

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر نشان داد، افت تحصیلی با برنامه‌ی درسی پنهان و مولفه‌های آن یعنی روابط معلم و شاگرد، روابط مدیر و دانش‌آموزان، روابط دانش‌آموزان با هم و نیز قوانین و مقررات مدرسه رابطه دارد. این پژوهش با یافته‌های بیان‌فر (۱۳۹۰)، ویت‌هال (۲۰۰۸)، براون و دلی (۲۰۰۴) و کاکس و اریها (۲۰۰۷) هم‌سو است. لذا، تاکید اساسی و پیام این پژوهش اهمیت روابط اجتماعی در مدرسه و تاثیر آن بر عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان است. روابط اجتماعی مثبت، تسهیل‌گر رشد و توان یادگیری و تربیت در دانش‌آموزان است که همانا هدف غایی هر نظام آموزشی است.

براساس نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها مشاهده شد که هر چه ادراک دانش‌آموزان از برنامه‌ی درسی منفی‌تر باشد، افت تحصیلی نیز بیشتر است. این مورد با یافته بیانفر (۱۳۹۰)، جانعلی‌زاده (۱۳۹۱) و علیخانی (۱۳۸۳) هم‌سو است. در تبیین آن می‌توان گفت، به‌نظر می‌رسد همبستگی بین این دو مقوله گویای این است که برنامه درسی پنهان و شرایطی که دانش‌آموز خود را در آن می‌بیند عامل مهمی برای افزایش انگیزه دانش‌آموزان بوده و در عملکرد آنان تاثیر مستقیم دارد. فضاهای خشک و بدون انعطاف که در آن به نظرات دانش‌آموزان اهمیتی داده نمی‌شود، شخصیت آنان مورد بی‌توجهی و حتی اهانت قرار می‌گیرد، به تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان و میزان توانایی آنان توجهی نمی‌شود و به‌طور

کلی براساس ویژگی‌های یادگیرنده محوری با آنان برخورد نمی‌شود، بنابراین، همواره مشکلات عدیده‌ای از جمله افت تحصیلی و نگرش منفی به درس و مدرسه را به دنبال دارند. از سوی دیگر، دانش‌آموزی که دارای افت تحصیلی است از اطرافیان بازخورد منفی دریافت می‌کند و همین مسئله باعث می‌شود که علاقه خود را به محیط و افراد حاضر در مدرسه از دست داده و در مورد این مقوله‌ها دچار ادراک منفی شود.

جانعلی‌زاده (۱۳۹۱) بیان می‌کند که برنامه درسی پنهان اگر به صورت مطلوب باشد، معمولاً با شاخص‌هایی چون اعتماد، صمیمیت، داشتن روحیه علمی، روحیه انتقادپذیری، روحیه پرسشگری و مشارکت‌جویانه و در نتیجه عملکرد تحصیلی بالا شناخته می‌شود. در مقابل، جو نامطلوب با شاخص‌هایی مثل عدم اعتماد، فاصله‌گیری، روحیه اطاعت و پیروی کورکورانه، گرایش به فعالیت‌های انفرادی، پایین بودن اعتماد به نفس و در نتیجه عملکرد تحصیلی پایین شناخته می‌شود. مرکز خدمات دانش بشری (۲۰۰۴) اعلام کرده است که مدارس که دارای برنامه درسی پنهان مطلوب‌تر و جو مساعدی هستند، نه تنها پیشرفت تحصیلی بهتری دارند، که از نظر سلامت عاطفی - اجتماعی نیز در سطح بالاتری هستند. زیرا عزت نفس و خودپنداره آنها در این محیط‌ها بیشتر می‌شود (نقل از جانعلی‌زاده، ۱۳۹۱).

در این بخش، هر یک از مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی پنهان به صورت جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف) رابطه معلم و دانش‌آموزان: همان‌طور که نتایج پژوهش نشان می‌دهد بین رابطه معلم و شاگرد و عملکرد تحصیلی رابطه وجود دارد، به این معنی که هرچه تعاملات معلم با شاگردان مثبت‌تر باشد، میزان افت تحصیلی کم‌تر است. این یافته با یافته بیان‌فر (۱۳۹۰) و امینی (۱۳۹۰) همسو است و نیز با دیدگاه‌های جکسون (۱۹۶۸)، بلوم (۱۳۶۳)، والانس (۱۹۹۱)، آسبروکس (۲۰۰۰)، لایوسی و لاوسون (۲۰۰۸)، اسمیت و مونتگمری (۲۰۰۸)، چای‌کینگ (۲۰۰۸)، داگانی (۲۰۰۹)، قورچیان (۱۳۷۳)، مهرمحمدی (۱۳۸۱)، فتحی واجارگاه (۱۳۸۲) و ملکی (۱۳۸۲) همخوانی دارد. در تبیین این یافته می‌توان گفت در کلاس‌هایی که معلم با عطف با دانش‌آموزان رفتار می‌کند، دانش‌آموزان تجارب یادگیری مثبتی را کسب می‌کنند. برخوردهای خشک و جدی معلم که اکثراً برای اداره راحت‌تر کلاس مورد استفاده قرار می‌گیرد، موجی از هیجان منفی را در بین دانش‌آموزان به وجود آورده و فضا را برای رقابت ناسالم آماده می‌کند.

به علاوه در نظر نگرفتن تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان موجب می‌شود که معلمان از دانش‌آموزان انتظارات نایجا داشته باشند و حتی خودپنداره تحصیلی آنان را تضعیف کنند. اگر انتظارات معلم و نوع روابط او با دانش‌آموزان براساس ارزیابی‌های غیرواقعی از توانمندی‌های دانش‌آموزان باشد و شاگردان متناسب با میزان تلاش‌شان مورد تقویت قرار نگیرند، دچار درماندگی آموخته‌شده و احساس کهتری می‌شوند و همیشه خود را شکست خورده تلقی می‌کنند. تعاملات مثبت معلم با دانش‌آموزان علاوه بر اینکه باعث تشویق و ترغیب دانش‌آموزان به تحصیل می‌شود، به دانش‌آموزان کمک می‌کند که با مشارکت همه‌جانبه در کلاس آموخته‌های خود را تثبیت کنند. در حالی که رفتار استبدادی و خشک معلم، غیر قابل پیش‌بینی بودن او و عدم تقسیم توجه بین دانش‌آموزان منجر به منفعل شدن شاگردان در کلاس شده و افت تحصیلی را به دنبال خواهد داشت.

ویژگی‌های ظاهری معلم نیز برای دانش‌آموزان بسیار با اهمیت است. معلمی که با لباس چروک و نامرتب به کلاس وارد می‌شود، این تلقی را در دانش‌آموزان ایجاد می‌کند که برای شروع درس آمادگی کافی ندارد یا اینکه از روی اجبار و نه به‌خاطر علاقه وارد کلاس شده است و یا حتی دانش‌آموزان برای او هیچ اهمیت و حرمتی ندارند. بیانفر (۱۳۹۰) نیز در پژوهش خود به این نکته اشاره نموده است. ناصرزاده (۱۳۸۹) بیان می‌دارد که ارتباط مثبت معلم با شاگرد که از مولفه‌های برنامه درسی پنهان است، پیوند محکمی بین معلم و دانش‌آموزان برقرار می‌کند. بدون این پیوند، معلم برای تحت‌تأثیر قرار دادن و هدایت شاگردان ضعیف خواهد بود. ایجاد رابطه مثبت، درک همدلانه، برقراری ارتباط مطلوب، توجه به نیازهای دانش‌آموزان و... کمک خوبی برای ایجاد یک محیط مطلوب برای یادگیری و رشد خواهد بود. لسلی و همکاران (۲۰۰۹) رابطه بین رفتارهای بین‌فردی معلمان و میزان یادگیری زبان انگلیسی دانش‌آموزان را در جنوب غربی کشور چین بررسی کردند. یافته‌های آنان نشان داد که رفتار استبدادی و تحکم‌آمیز معلمان با میزان مشارکت دانش‌آموزان در کلاس درس و نیز پیشرفت آن‌ها رابطه منفی و معنی‌دار دارد.

امینی (۱۳۹۰) در پژوهشی نشان داد، تعاملات اساتید با دانشجویان، در روحیه علمی آنها تأثیر مستقیم دارد و رفتار اعضای هیئت علمی از عوامل بسیار مهم طرز تلقی‌ها و یادگیری‌های دانش‌آموزان می‌باشد. روابط مستبدانه اساتید مانع مشارکت دانشجویان در فرآیند و مراحل آموزش می‌شود و با گرفتن فرصت اظهارنظر از دانشجویان، آنان را به روحیه انفعال و انقیاد

می‌کشاند. لسلی و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهش خود الگوهای تعامل بین یادگیرندگان و معلم خود را تجزیه و تحلیل کردند. آنها الگوهای همانندسازی، هدایت، سکوسازی و مشارکت معلم در فرآیند یادگیری و هم‌یاری را مدنظر قرار دادند. یافته‌های آنها نشان داد در الگوی تعاملی هدایتی و سکوسازی میزان پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان بالاتر از سایر روش‌ها بود (نقل از بیان‌فر، ۱۳۹۰).

ب) رابطه مدیر با دانش‌آموزان: یافته‌های پژوهش نشان داد که بین تعاملات مدیر و دانش‌آموزان با افت تحصیلی رابطه وجود دارد. این رابطه بدین صورت است که هر چه دانش‌آموزان تعاملات خود را با مدیر بهتر ارزیابی کنند، میزان افت تحصیلی در آنها کمتر است. اگرچه در تحقیقات قبلی به‌طور مستقیم در مورد رابطه مدیر و شاگردان بحثی به میان نیامده است، اما یافته حاضر با تحقیقاتی که در زمینه‌های مشابه انجام گرفته است، همخوانی دارد. در پژوهش بیان‌فر (۱۳۹۰) روابط اولیای مدرسه با دانش‌آموزان مورد واریسی قرار گرفته است و نتایج حاکی از وجود رابطه بین تعاملات اولیای مدرسه و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان بوده است. به نظر می‌رسد مدیر به‌عنوان یکی از ارکان اساسی مدرسه در حمایت از دانش‌آموزان نقش مهمی داشته باشد. مدیر با فضایی که در مدرسه ایجاد می‌کند می‌تواند عامل موفقیت یا حتی بازدارنده دانش‌آموزان از کسب موفقیت تحصیلی باشد. مدیری که به همه دانش‌آموزان اجازه ابراز وجود می‌دهد و در تقسیم توجه بین همه دانش‌آموزان موفق عمل می‌کند، زمینه مشارکت فعال دانش‌آموزان در مدرسه را فراهم می‌آورد و این مسئله در مورد دانش‌آموزان ابتدایی از حساسیت بیشتری برخوردار است. چون در این دوره نگرش کلی افراد به مدرسه و درس، شکل می‌گیرد. به‌علاوه سطح انتظارات مدیر از دانش‌آموزان نیز در عملکرد تحصیلی آنان نقش عمده و کلیدی دارد.

پژوهش هال کامپ (۲۰۰۶) نشان داد افزایش تعاملات مثبت دانش‌آموزان با کارکنان و اجازه بیان علایق، نیازها و ترجیحات در مورد محتوای دروس موجب افزایش یادگیری و پیشرفت تحصیلی آنها می‌شود. کاکس و اریها (۲۰۰۷) در پژوهش خود نشان دادند، تعاملات مثبت معلمان و سایر اولیای مدرسه در خارج از کلاس درس میزان پیشرفت تحصیلی کنونی و علاقمندی به پیشرفت‌های بعدی دانش‌آموزان را افزایش می‌دهد. بلاچ‌فورد و همکاران (۲۰۰۹) نیز در پژوهش خود نشان دادند که حمایت کارکنان از دانش‌آموزان موجب تعهد شاگردان به یادگیری بیشتر و نقش فعال‌تر آنها در تعاملات با بزرگسالان می‌شود.

ج) قوانین و مقررات مدرسه: نتایج پژوهش نشان داد که بین قوانین و مقررات مدرسه و افت تحصیلی دانش‌آموزان رابطه وجود دارد. این یافته با یافته‌های بیان‌فر (۱۳۹۰)، امینی (۱۳۹۰) و جان‌علیزاده (۱۳۹۱) هم‌سو است. از میان صاحب‌نظران برنامه درسی پنهان نیز آهولا (۲۰۰۰)، مایلز و آندریون (۲۰۰۱) و مونتگمری (۲۰۰۸) به اهمیت این مسئله تأکید کرده‌اند. چنین به نظر می‌رسد که قوانین خشک و انعطاف‌ناپذیر که میل و نظرات دانش‌آموزان در آن‌ها دخالت داده نمی‌شود، مانع پویایی دانش‌آموزان شده و از نظر آنان "دست و پا گیر" تلقی می‌شود. اگر دانش‌آموزان برای شرکت در برنامه‌های مدرسه حق انتخاب داشته باشند، با میل و رغبت برنامه‌ها را دنبال می‌کنند و از شرکت در آن لذت می‌برند. در غیر این صورت حتی برنامه‌هایی که برای رشد و نشاط شاگردان طراحی شده، به نظر آنان کسالت‌آور و اجباری می‌باشد. از دیگر سو، اگر فقط عده اندکی از دانش‌آموزان اجازه شرکت در برنامه‌ها را داشته باشند، سایر شاگردان دچار حس بی‌کفایتی و در نتیجه نگرش منفی به تمام مجموعه مدرسه می‌شوند.

وجود جو فعال و مشارکتی و قوانین منطف و سازنده که به همه دانش‌آموزان از هر طبقه اجتماعی و اقتصادی و با هر میزان بهره‌هوشی و توانایی و هر سطح از عملکرد تحصیلی، اجازه نقش‌آفرینی و حضور می‌دهد، باعث پویایی کل سیستم مدرسه شده و مانع از وجود آمدن جهت‌گیری‌های منفی ذهنی دانش‌آموزان می‌شود. ثورنبرگ (۲۰۰۸) و (۲۰۰۹) به نقل از بیان‌فر (۱۳۹۰) در پژوهش خود بیان می‌کند که اجرای درست قوانین و مقررات مدرسه موجب افزایش عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان می‌شود.

د) روابط دانش‌آموزان با همدیگر: طبق یافته‌های حاصل از پژوهش بین تعاملات دانش‌آموزان با هم و افت تحصیلی رابطه وجود دارد. بدین ترتیب که هرچه دانش‌آموزان یک کلاس با هم روابط بهتری داشته باشند، عملکرد تحصیلی بهتر و در نتیجه افت تحصیلی کمتر می‌شود. این یافته با یافته‌های بیان‌فر (۱۳۹۰)، ویت‌هال (۲۰۰۸)، براون‌ودلی (۲۰۰۴) و کاکس و اریها (۲۰۰۷) همخوانی دارد. به نظر می‌رسد که فضای کلاس و نحوه برخورد هم‌شاگردی‌ها تا حد زیادی تحت‌تأثیر ویژگی‌های رفتاری معلم باشد. در کلاسی که دانش‌آموزان به جای رقابت ناسالم فردی به صورت گروهی با هم رقابت می‌کنند، فشار روانی کمتر است. دانش‌آموزانی که به صورت گروهی با هم فعالیت می‌کنند، از دانسته‌های

یکدیگر بهره می‌برند و این امر مهم روند یادگیری را تسریع و تسهیل کرده و منجر به کاهش افت تحصیلی افراد می‌شود.

اگر رفتار دانش‌آموزان به گونه‌ای باشد که پاسخ‌های ناصحیح، طرز بیان و صحبت کردن دانش‌آموز را مورد تمسخر قرار دهند، در واقع فرصت ابراز وجود و بیان نظرات و تمایلات را از او گرفته‌اند. دانش‌آموزانی که از حمایت دوستان خود بهره می‌برند، نسبت به درس و کلاس نگرش بهتری خواهند داشت و هر روز با حس دوست داشتن و دوست داشته شدن به کلاس وارد می‌شوند. در چنین فضایی یادگیرنده تمرکز بیشتری دارد و در نهایت کارایی و عملکرد بهتری نیز خواهد داشت. براون ودلی (۲۰۰۴) در پژوهش خود به این یافته رسیدند که در زلاندونو، تعامل و تفاهم مثبت بین دانشجویان داخلی و خارجی در محیط‌های کلاس درس موجب رشد آموزش و پرورش و همچنین افزایش فعالیت‌های علمی و نگرش مثبت دانشجویان به محیط دانشگاه شده است. در مطالعه دیگری ویت‌هال (۲۰۰۸) به تعامل دانش‌آموزان با یکدیگر در دوره‌های تحصیلی پرداخته است. یافته‌های او نشان داد زمانی که امکان تعامل دانش‌آموزان با هم فراهم باشد، شیوه یادگیری مطالب درسی، علاقه به یادگیری و نمرات پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان نیز افزایش می‌یابد. کاکس و اریها (۲۰۰۷) در پژوهش خود نشان دادند که تعاملات ضمنی و غیررسمی دانش‌آموزان در خارج از کلاس‌های درس در انتخاب رشته تحصیلی، دانشگاه برتر و انتخاب‌های شغلی بالاتر موثر است.

پیشنهاد‌های پژوهش

با این وجود، در انجام مراحل تحقیق سعی بر تاکید در جمع‌آوری داده‌های اساسی مبتنی بر روابط اجتماعی بود، اما باید در نظر داشت که برنامه‌ی درسی پنهان ابعاد دیگری را نیز در بر می‌گیرد. بنابراین، پژوهش حاضر با محدودیت‌هایی مواجه بوده است که تعمیم نتایج را با احتیاط و الزاماتی همراه می‌سازد. از جمله در این پژوهش برای جلوگیری از ازدیاد سؤالات و نیز حسب ضرورت پژوهش انجام شده، تنها تعدادی از مؤلفه‌های برنامه‌ی درسی مورد بررسی قرار گرفتند و از سایر مؤلفه‌ها مثل فضای فیزیکی و محتوای کتاب صرف نظر شده است.

این پژوهش به طور خاص در دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدایی انجام گرفته است. لذا، برای تعمیم آن به سایر دوره‌ها، به پژوهش و بررسی بیشتری نیاز است. از دیگر سو، تنها ابزار

جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه‌هایی بوده است که توسط دانش‌آموزان پر شدند و از سایر ابزارهای گردآوری اطلاعات استفاده نشد. معیار سنجش افت تحصیلی نیز محدود به نظرات معلم و ارزشیابی‌های کلی کلاسی بوده است که به تفکیک دروس و یا در مقایسه با سایر مدارس و دوره‌ها داده‌ای در دست نیست. بنابراین، در تعمیم یافته‌ها باید نهایت احتیاط را به عمل آورد.

محدودیت‌های پژوهش

- استفاده‌ی برنامه‌ریزان درسی از نتایج این پژوهش و دخالت داده‌های یافته‌های پژوهشی مربوط به برنامه‌ی درسی پنهان، در برنامه‌ریزی‌های کلان درسی و ارائه راهکارهایی به معلمان، مشاوران و مدیران برای ارتقاء کیفیت روابط با دانش‌آموزان.
- استفاده‌ی مولفان کتب درسی از نتایج پژوهش‌های مربوط به حوزه برنامه درسی پنهان، برای اصلاح متون کتب و بهبود آن‌ها.
- آگاهی دادن به معلمان در خصوص اهمیت روابط اجتماعی و مدیریت این روابط در بین دانش‌آموزان حاضر در کلاس درس.
- آگاهی دادن به شاگردان و تشویق آن‌ها به حفظ روابط مثبت با همکلاسی‌ها و اولیاء مدرسه.
- انجام پژوهش‌های توصیفی برای بررسی بیشتر برنامه‌ی درسی پنهان و همچنین بررسی مؤلفه‌های دیگر آن به‌طور همزمان.
- بررسی رابطه برنامه‌ی درسی پنهان و افت تحصیلی برای هر عنوان درسی و معلم آن درس.
- بررسی رابطه برنامه‌ی درسی پنهان با سلامت روان و مؤلفه‌های روان‌شناختی مثل استرس و اضطراب امتحان در دانش‌آموزان.
- بررسی رابطه مؤلفه‌های اجتماعی برنامه درسی پنهان با فرسودگی شغلی معلمان و کارکنان مدارس

منابع

- امینی، محمد؛ مهدیزاده مریم، ماشااللهی نژاد، زهرا و علیزاده، مرضیه. (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین مولفه‌های برنامه درسی پنهان و روحیه علمی دانشجویان. *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، شماره ۶۲: ۱۰۳-۸۱.
- بلوم، بی، اس. (۱۹۸۲). ویژگی‌های آدمی و یادگیری آموزشی. ترجمه علی اکبر سیف (۱۳۶۳). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بیابانگرد، اسماعیل. (۱۳۸۷). روش‌های پیش‌گیری از افت تحصیلی. تهران: انجمن اولیاء و مربیان.
- بیان‌فر فاطمه؛ ملکی حسن؛ دلاور، علی و سیف، علی‌اکبر. (۱۳۹۰). تبیین اثر برنامه درسی پنهان مدارس بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دوره راهنمایی به منظور ارائه مدل. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۱۰ (۳۷)، ۲۳-۳۱.
- پولادی، محمدعلی. (۱۳۷۵). بررسی عوامل مهم افت تحصیلی در دبیرستان‌های پسرانه شهرستان اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- جانعلیزاده، حیدر؛ شارح‌پور محمود و کاشفی‌راد رضا. (۱۳۹۱). بررسی نقش برنامه درسی پنهان بر عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه شهر نیشابور. *مجله مطالعات جامعه‌شناختی جوانان*؛ شماره ۸، ۴۱-۵۳.
- دارابی، مجید. (۱۳۹۲). بررسی عوامل موثر در افت تحصیلی دانش‌آموزان سال اول دوره راهنمایی و متوسطه استان البرز و ارائه راهکارهایی برای کاهش آن. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان البرز.
- علیخانی، حسین. (۱۳۸۳). بررسی پیامدهای قصد نشده «برنامه درسی پنهان» ناشی از جو اجتماعی مدارس دوره متوسطه شهر اصفهان و ارائه راهکارهایی برای کاهش پیامدهای منفی آن. رساله دکتری، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- فتحی واجارگاه، کوروش. (۱۳۸۶). برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید: شرحی بر نظریات معاصر برنامه درسی. جلد اول، تهران: آبیژ.
- قورچیان، نادرقلی. (۱۳۷۳). تحلیلی از برنامه درسی مستتر، بحثی نو در ابعاد ناشناخته نظام آموزشی. *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، ۲۰۱: ۱۲-۲۱.
- ملکی، حسن. (۱۳۸۲). برنامه‌ریزی درسی، راهنمای عمل. مشهد: پیام اندیشه.

- مهرمحمدی، محمود. (۱۳۸۱). برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ناصرزاده، نعمت‌الله. (۱۳۸۹). برنامه درسی پنهان: شیوه‌های مدیریت کلاس معلمان در مدارس و ارتباط آن با تأییدجویی دانش‌آموزان پایه پنجم ابتدایی شهر سنندج. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان.
- نوروزی، اسدالله. (۱۳۸۵). بررسی علل افت تحصیلی دانش‌آموزان متوسطه نظری شاعین شهر در دروس علوم پایه. شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان اصفهان.
- وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۸۹) سند تحول راهبردی نظام تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران در افق چشم‌انداز. دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- هانی طبایی زواره، امیربهرام. (۱۳۹۰). بررسی علل افت تحصیلی پایه اول متوسطه در سطح منطقه و ارائه راه‌کارهایی جهت مرتفع ساختن مشکل موجود منطقه رودبار الموت غرب سال تحصیلی ۹۰-۸۹. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.

- Ahola, S. (2000). *Hidden Curriculum in higher education: Something to fear for or comply to? Innovations in higher education*. Research unit for the Sociology of education University of Turku.
- Apple, M. W., & King, N. R. (1977). What do schools teach? *Curriculum Inquiry*, 6(4), 341-358.
- Berkeley: Mc Cutchan publishing Ausbrooks, R. (2000); what is Schools Hidden Curriculum Reaching your Child? Available at: [www. Parenting teens. Com/ curriculum. sthm](http://www.Parenting teens. Com/ curriculum. sthm)>. [8 Aug 2001].
- Blatchford, P, Bassett, P. Brown, P. and Webster, R. (2009). The effect of support staff on pupil engagement and individual attention. *British educational research Journal*. V35 n5; p661-686.
- Brenda Paul, J. (1997); "Investigation of Hidden Curriculum in Dress, Décor and Discipline"; AMA Dissertation Abstract Pacific Lutheran University.
- Brown, J. C. and Daly, A. J. (2004). *Exploring the interactions and attitudes of international and domestic students in a New Zealand tertiary institution* in 4th Annual Hawaii International Conference on Business, 21-24 June.
- Chi Keung, C. (2008). The Effect of Shared Decision-Making on the Improvement in Teachers' Job Development. *New horizons in Education*, 56(3), 31-46.
- Cox, B. E. & Orehoves, E. (2007). *Faculty-student interaction outside the classroom: A typology from a residential college*. Review of higher education. V30 n4; p343-362.

- Doganay, A. (2009); Hidden Curriculum on Gaining the Value of Respect for Human Dignity, A Qualitative Study in two Elementary Schools in Adana; Available at: <http://www.Educationalsciencetheory & practice.com>.
- Dixie, G. (2003). The importance of the physical environment. Available at: <http://books.google.com>
- Eisner, E. W. (1994). *The Educational Imagination: on the Design and Evaluation of School Programs*; (Third Edition); New York: Macmillan College Publishing Company, P. 96.
- Ferriter, B. (2009). Cell phones art disrupting the learning environment. Fizroy community school. (2007).<http://www.fcs.vie.edu.au/artides.asp>.
- Giddens, A. (1991). The consequence of modernity. Polity press.
- Holcomb, E. L. (2006). *Students are stakeholders, too! Including every voice in authentic high school reform*. Crowin press.
- Jackson, W. (1968). *Life in the Classroom*. New York: Holt, Rinehart and Winson.
- Konidari, V., & Abernot, Y. (2008). The way classroom functions: Another hidden curriculum to be explored. *International Journal of Social Sciences*, 3(1), 1-7.
- Livessey, C & lawson, T. (2008). As sociology for AaA and edition. <http://www.sociology.org.Uk/revtece1.htm>,
- Margolis, E. [Editor] (2001). *The Hidden Curriculum in Higher Education*. Routledge New York and London. In <http://policy.work.edu/ritter/edf/5353-appie-hm>.
- Myles, B.S. & Andreon, D. (2001). Asperger syndrome and adolescence: practical solutionsfor school success show mission, Ks. autism Asperger publishing co.
- Smith, A. & Montgomery, A. (2008).Values and hidden curriculum. <http://Cain web-service>.
- Thornberg, R. (2008). It's not fair voicing pupil's criticisms of school rules. *Children & society*, V22 N6 P418-428
- Thornberg, R. (2009). The moral construction of the Good pupil Embedded in school rules. *Education, citizenship and social Justice*, V4 n3; P245-261.
- Vallance, E. (1991). Hidden Curriculum. *The International Encyclopedia of Curriculum*. New York: Elsevier Science Pub Co.
- Waite Hall, P. (2008). Student interaction experiences in distance learning courses a Phenomenological study, online *Journal of distance learning administration*. Volume XI, number 1.
- Weber, S. (2009). Curriculum development: A political act. <http://www.k12curriculumdevelopment.com>.